

תרומתה של החברה לעיצוב ההלכה ביחס לבעלי מוגבלויות

בני לאו

הגישה העקרונית הרעיונית – כולנו מוגבלים

אנשים של תורה מבקשים לגלות את אור ה' הבוקע מתוך התורה עצמה, בהתגלותה האנושית. ההלכה, בהיותה תרגום האידאה האלוקית להתנהגות אנושית, מוכרחה להקריין את אותו האור שאליו מתפלל כל עובד ה'. בין התחומים הנמצאים בערבובי אור וחושך נמצא יחס לבעלי מוגבלויות בחברה. כבר התלמוד (בבלי, תענית כ) יודע לספר על מקרה שאירע לאחד מגדולי התלמידים בדורות התנאים, ר' שמעון בן אלעזר, שלמד תורה אצל רבי מאיר ובחזרתו היה לכוד בתוך שמחת התורה והיא מילאה את כל ישותו:

נזדמן לו אדם אחד שהיה מכוער ביותר. אמר לו: שלום עליך רבי! ולא החזיר לו. אמר לו: ריקה, כמה מכוער אותו האיש! שמא כל בני עירך מכוערין כמותך? אמר לו: איני יודע, אלא לך ואמור לאומן שעשאני כמה

מכוער כלי זה שעשית. כיון שידע בעצמו שחטא ירד מן החמור ונשתטח לפניו, ואמר לו: נעניתי לך, מחול לי! - אמר לו: איני מוחל לך עד שתלך לאומן שעשאני ואמור לו כמה מכוער כלי זה שעשית.

הפער בין אורה ההרמוני של התורה ובין הפגיעה שבשלמות הזאת לנוכח "אדם מכוער ביותר" הכה ברבי שמעון. התורה שלמד לא תיקנה עדיין די הצורך מידות שבו אלא חידדה אצלו את השאיפה לשלמות "מלאכית" המסרבת לפגוש במציאות כעורה.

ה"מכוער" מפנה את רבי שמעון למקור הכיעור שבעולם – לקב"ה, האומן שעשאו. יש בדבריו אמירה דתית נחרצת המבקשת לשים קץ לקריטריונים של יפה ומכוער בעיני אדם ולראות בראייה כוללת המודעת לכך שהקב"ה יצר בצלמו את כל האדם, על כל מאפייניו וצורותיו. ההבנה הבסיסית ביחס לאדם הנברא היא שאלוהים ברא את האדם בצלמו, לא כבעל גוף אלוהי, שהרי אין לו גוף, אלא בעל מהות אלוהית של שותפות בכריאה ובקידום העולם. והאדם הנברא בצלם אלוהים אינו אלוהים: "ותחסרהו מעט" (תהלים ח, ו). מכאן נובעת הידיעה המוחלטת שכולנו בעלי מוגבלויות.

ראוי לזכור שכשאנו עוסקים במקורות מן העבר, אנו נוגעים בדופק החיים של החברה. המקורות של התורה שבעל פה מעוצבים בחברה האנושית ומחוברים הן לנורמות המקובלות הן לשינויים בנורמות אלו. להלן ננסה לברר מה יחסה של החברה היהודית לדורותיה אל אנשים בעלי מוגבלויות גופניות ושכליות. האם התורה הובילה להכלת אותם אנשים בחברת בני האדם או שהייתה שותפה למגמה האוניברסלית של הדרתם ממנה, ומה יחסה של החברה הדתית בעת החדשה, בזמן שהעולם עובר תהליך של הכלה והכללה של בעלי מוגבלויות. האם החברה הדתית מובילה את הקו הזה, מלווה אותו או מרוחקת ממנו?

יש ציפייה אמתית מעולמה של התורה שתהיה נושאת הדגל ביחס לבעלי המוגבלויות שנבראו בצלם אלוהים. להלן אביא שתי דוגמאות: באחת הכילה ההלכה את הקדמה האנושית – היחס לחירשים, ובשנייה אף הובילה ההלכה את האנושות כולה – היחס לעיוורים.

מעמדו של החירש – שינוי בעולם ותגובת ההלכה

מעמדו של החירש בחברה הקדומה היה כמעמדו של המפגר. הוא היה מרוחק מהחברה ומשחרר מחובותיה. עד המאה השמונה עשרה לא שילבו את החירש במסגרת לימודית ולא ציפו ממנו להביא תועלת. גם חז"ל ראו את החירש כחסר דעת הפטור מכל החובות של אדם בוגר. העולם עבר ככרת דרך עצומה ביחס אל החירש מאז הקמת בתי הספר לחירשים ופיתוח שפת הסימנים המאפשרת תקשורת קוגניטיבית מלאה בין החירש לסביבתו. מרתק לקרוא את עמדת החכמים בתקופה שבה החלו החירשים להשתלב בסביבה. החכמים דנו בשאלה אם שינוי מעמדו של החירש בחברה משפיע על מעמדו ההלכתי: האם מעתה הוא חייב במצוות? האם הוא יכול להינשא ולהתגרש? האם הוא יכול לבצע פעולות הלכתיות אחרות הדורשות דעת בוגרת?

סיכום ביניים (מסוף המאה התשע עשרה) נמצא בדברי הרב עזריאל הילדסהיימר:¹

בדינו של חרש שלימדוהו לדבר בבית חינוך לחרשים (בדרך שנתחדש בשנים האחרונות) עד שאינו נבדל משאר בני אדם אלא בחסרון חוש השמיעה ובגמגום לשונו בלבד, אבל מדת שכלו והבנתו במשא ומתן היא כשל כל בני אדם הפקחים, נחלקו גדולי הדור.

י"א דהוי כפקח לכל דבר כדין מדבר ואינו שומע. וי"א דהוי כשוטה כדין מי שאינו שומע ואינו מדבר. ויש שלא הכריעו בדבר ודנוהו מספק לחומרא.

מן הסוברים שהוא כפיקח לכל דבר הוא הג"ר חיים מצאנז זצ"ל בתשובתו בשו"ת דברי חיים ח"ב חאהע"ז סי' ע"ב, הכתובה אל הרב ר' יהודה

1 שו"ת רבי עזריאל הילדסהיימר, ב – אבן העזר, חושן משפט ומילואים, נח.

ליבוש מלבוב (נדפסה לפני כן ע"י הרב הנ"ל בקונטרסו מלאכת חרש, וין תרכ"ד) להוכיח דהוי כפיקח כדין מדבר ואינו שומע.

בין אלו שלא הכריעו נזכיר את הגאון מהר"ם שיק, שהעמיק לחקור בזה בתשובתו בחלק אה"ע סי' עט, וכך משמע לי ממה שאחר שהאריך בדין כל מיני החירשים כתב בסיום דבריו:

ועכ"פ נראה דחרש שהורגל לדבר בבית חינוך עדיין לא יצא מידי ספק אינו בר דיעה לכל הפחות ואין לצרפו למנין ולהניח להוציא עצמו ע"י חרש כזה ואין אוכלים משחיטתו כנלפענ"ד.

הפוסקים באותה תקופה מתדיינים בשאלת כושרו השכלי של החירש, והם מסתפקים אם הוא לקוי או נורמלי. פרופסור ויקטור יעגער הוביל את השינוי העולמי בנושא זה במחקר פדגוגי על חינוך ילדים חירשים אילמים, שערך בשנים 1832–1836.² הוא הוכיח שלחירש יש את כל הנדרש לרכישת שפת הדיבור: שכל המסוגל ללמוד שפה, איברים הצריכים לכך, חושים המאפשרים את קליטת צורות השפה, ונוסף לכל אלה יש להם אמצעים לתקשר עם הזולת. מחקרו זכה להדים בעולם והחל מאמצע המאה התשע עשרה יחס החברה לחירשים השתפר פלאים.

הרב הילדסהיימר, שחי בסוף אותה מאה, קורא את המחקרים בתחום ורואה את התוצאות החינוכיות של בתי הספר לחירשים. בעקבותיהם הוא מגיע למסקנה:

דהמציאות מכחשת את מש"כ הגאון מהר"ם שיק שפעולת החרש שלימדוהו הוי כמעשה קוף בעלמא ושאינה אלא כפי מה שנקבע ונטבע בו מההרגל והלימוד ואין לו בחירה ודעה חפשית.³

המשך תשובתו של הרב הילדסהיימר מלמדת שרבני גרמניה באמצע המאה התשע עשרה עדיין המשיכו בוויכוח ולא קיבלו את שינוי מעמדו של החירש. אולם הוא, שכבר פועל דור אחד אחריהם – מודע למהפכה המדעית והחינוכית

A. Jäger, *Anleitung zum Unterricht taubstummer Kinder*, Stuttgart 1843. 2

ביחס לחירש. כתגובה לרבנים שממשיכים לתפוס את החירש כחסר דעת, הוא כותב:

אבל כך היתה השקפת העולם ע"ד החרשים בזמנם (ספר שער הזקנים נדפס בשנת תק"ץ ובתשובה עצמה לא נזכר זמן כתיבתה וגם בתשו' הרי"ד במברגר לא נכתב הזמן) וכן מבואר בספרי הרופאים מן התקופה ההיא, ורק לאח"כ נשתנתה דעתם עד שהגיעו למסקנא שיש לחרשים כח השכל (אלא שקשה להוציאו מכח אל הפועל), וכך הוכח בימינו בבירור מן הנסיון. ואין בזה שום סתירה לדחז"ל שלא דיברו אלא בחרש שלא היה באפשרותו להפעיל את כח השכל שלו. ולענ"ד אין להחליט בבירור כדברי הגאונים הנ"ל שלימוד החרשים אינו כלום ולענין דיעבד ודאי שצ"ע לסמוך על דבריהם.

הוויכוח על מעמדו של החירש עלול לטמון בחובו ויכוח גדול הרבה יותר בשאלת יכולתם של החברה וחידושי המדע לשנות עמדות יסוד בעולמה של תורה. הרב הילדסהיימר מודע לחשש זה, והוא מרגיע את החוששים:

אין ספק דאין כח בחקירות חכמת הטבע לערער קבלת חז"ל [...] אבל חקירתנו כאן היא בפירוש דברי חז"ל אם לא פלוג רבנן בין חרש לחרש או שנתכוונו רק לחרש שלא למד.

מאז עברו כבר כמאתיים שנה, וכיום כמעט כל הפוסקים תמימי דעים שאפשר לכלול את החירש במסגרות חברתיות וממילא גם במערכות הדתיות. זו התפתחות נדירה ומוכחת, המצביעה על יכולת התפתחות מדעית-טכנולוגית והשלכות חברתיות להשפיע על עמדת מערכת המשפט בכללה וההלכה שלנו בתוכה.

מעמדו של העיוור – ההלכה כחלוץ לפני העולם

בדומה לחירש, גם במעמדו של העיוור חלה התקדמות מופלאה. בימים עברו נהגו להתנכר לעיוור ולבזותו. העיוורים היו חסרי פרנסה, מחזירים על הפתחים ומקבצי נדבות. רוב העיוורים נידונו לחיי סבל ולא הגיעו לשום הישג אישי.

מעטים, יוצאי דופן (כמו הומרוס, ברייל והלן קלר), בלטו בכישרונם, ובדרך כלל שימשו מודל ליוצא מן הכלל המעיד על הכלל חסר התועלת. בדומה לחירשים, גם כאן השתנה היחס בעת החדשה, עם הקמת בית ספר שהכתב שנהג בו היה כתב ברייל (הכתב הומצא בשנת 1829).

בשונה מן החירש, נחלקו התנאים באשר לחיובו של העיוור במצוות. לדעת רבי יהודה עיוור פטור ממצוות, ולדעת חכמים – חייב. המשנה במסכת בבא קמא ה, א קובעת כך: "המבייש את הסומא [...] חייב". המשנה עוסקת בדיני נזיקין ובוחנת את דינו של אדם שפגע גופנית בעיוור. היא קובעת שהמבייש את הסומא חייב לשלם לו דמי "בושת", ובכך היא משווה אותו לאדם "רגיל", שהפוגע בו מחויב, בין שאר התשלומים, בתשלום בגין "בושת". מבלי להיכנס לעומקה של הסוגיה, נאמר שדמי הבושת באים לפצות את הניזוק בגין הפגיעה במעמדו החברתי.

קביעת המשנה שהמבייש את הסומא חייב בדמי בושת מעוררת אותנו למחשבה שיש מי שסובר אחרת. ואכן התלמוד⁴ מבקש לטעון שמשנה זו אינה תואמת את עמדתו של רבי יהודה, מחכמי הגליל באמצע המאה השנייה לספירה: "מתניתין דלא כר' יהודה; דתניא, ר' יהודה אומר: סומא אין לו בושת, וכך היה ר' יהודה פוטר מחייבי גליות ומחייבי מלקיות ומחייבי מיתות ב"ד".

התלמוד (שם) מנמק את עמדתו של רבי יהודה בנימוקים שאינם מענייננו. בעלי התוספות (המאה השתים עשרה בצרפת) הרגישו מאוד שלא בנוח עם תפיסת העיוור במשנת רבי יהודה וסייגו את דבריו: "סומא שבביש פטור אבל המבייש את הסומא חייב דהא לא משתמע מענין שיהא פטור".

האמירה כאן מעניינת. משחררים את העיוור מאחריות, אך אין משחררים את החברה מדאגה לעיוור.

ביחס לעיוור אנו מוצאים אם כן גילויי אחריות עצומה מצד חכמים, והם מבקשים להכלילו בתוך הקהילה בכל דרך אפשרית. אחת הדוגמאות הבולטות לכך היא העלאת עיוור לתורה. בראשונים יש דיון מעניין אם עיוור יכול לברך

ברכת התורה, שהרי אינו רואה את המילים ו"דברים שבכתב אי אתה רשאי לאומרם על פה". בסופו של דבר הרבה מחכמי ימי הביניים הסכימו ש"עת לעשות לה' הפרו תורתך" (תהלים קיט, קכו). כדי שלא לאבד את האדם שבעיוור, הכריעו שהוא יעלה לתורה ויברך, ככל בר-חיוב אחר. הכרעה זאת התקבלה מאות שנים לפני ההתעוררות החברתית ביחס לעיוורים בעולם הכללי.

ההלכה קשובה למגמות חברתיות ביחס למקומו של המוגבל בחברה

כפי שראינו בשתי הדוגמאות שלעיל, ההלכה איננה אדישה לשינוי מעמדו של המוגבל בחברה. לעתים היא מקדימה את השינוי ולעתים מגיבה בעקבותיו. כיום אנו עדים לערנות חברתית גדולה מאוד למקומו של המוגבל ולדאגה לשילובו בפועל בחברה: מקומות נגישים לנכים, כתוביות לחירשים, כתב ברייל לעיוורים ועוד. מדינת ישראל מקצה משאבים רבים לעניין זה, ובמשרד המשפטים יש נציבות מיוחדת לטיפול בבעלי מוגבלויות. ההלכה חייבת להקשיב לקולות הבוקעים ממעמקי החברה ולתת להם מענה. היחס של הציבור אל בעלי המוגבלויות מעורר את עולמה של ההלכה למצוא בתוכה את המנגנון שיאפשר לשלב את כל בעלי המוגבלויות בציבור הכללי. אדגים זאת בסוגיה הדנה בשאלה אם כוהן שיש לו מום בידיו יכול לעלות לדוכן ולברך ברכת כוהנים.

המשנה במסכת מגילה ד, ז קובעת: "כהן שיש בידיו מומין לא ישא את כפיו".

התלמוד (בבלי, מגילה כד ע"ב) מוסיף על המשנה בתיאור כל המומים הפוסלים את הכוהן מנשיאת כפים. "אמר רב הונא: זבלגן⁵ לא ישא את כפיו". על כך שואל התלמוד: "והא הוא דהוה בשיבבותיה דרב הונא, והוה פריס ידיה!" [תרגום: והרי אנו יודעים על אדם "זבלגן" שגר בשכונתו של רב הונא ועלה לברכת כוהנים ונשא כפיו!]. לכאורה רב הונא נאה דורש אך לא נאה מקיים.

משיב התלמוד (שם): "ההוא דש בעירו הוה" [תרגום: רגיל בעירו היה]. התלמוד ממשיך לצטט ברייתא הקובעת שרגילותו של אדם בחברה היא הקובעת אם יוכל להשתלב בברכת הכוהנים או לא, שכן היא מלמדת אם נוכחותו, על פגמיו הגופניים, מעוררת בעיה חברתית. הסוגיה ממשיכה ומספרת סיפור זהה שהתרחש בבית מדרשו של רבי יוחנן בטבריה, אבל הפעם בעל המום הוא סומא: "אמר רבי יוחנן: סומא באחת מעיניו לא ישא את כפיו. והא ההוא דהוה בשיבבותיה דרבי יוחנן, דהוה פריס ידיה! – ההוא דש בעירו הוה".

כאמור, אין מדובר כאן על "זבלגן" אלא על עיוור בעין אחת. העמדה העקרונית היא שלא יישא כפיו, אך בכוחו של ציבור להורות אחרת באופן מעשי. אם יש רגילות לאותו אדם בעירו – הוא יישא את כפיו.

ההבחנה הזאת נקבעה להלכה.⁶ אין ספק שלולא ראה הציבור בבעל המום אדם לכל דבר, ההנחיה המעשית, הן של רב הונא הן של רבי יוחנן הייתה שונה.

לציבור כוח רב בקביעת מקומו ומעמדו של בעל המוגבלות בחברה. היחס למוגבלים אינו גזרת שמים ונתון לתשומת הלב ולאחריות של הקהילה כולה. אם נדע לראות את הטוב ואת האור שבכל אחד מאתנו, נצליח להכיל את הנבראים כולם, להעניק לכל בעלי המוגבלויות מקום ראוי בתוך הקהילה ולאפשר לכל אחד ליטול אתנו חלק בתיקון העולם באור התורה.

